

Azərbaycan əsilli görkəmli türk yazıçısı, siyasətçi və dövlət xadimi Səməd Ağaoğlu (1909-1982) çağdaş Türkiyədə memuar ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri kimi tanınır. Onun oxuculara təqdim olunan “Atamın dostları” kitabında atası, XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanın və Türkiyənin fikir həyatında müstəsna xidmətlər göstərmiş Əhməd Ağaoğlunun (1869-1939) türkçülük hərəkatında, sənət və siyasət aləmində, yeni Türkiyənin qurulması uğrunda mübarizədə çiyin-çiyinə addımladığı bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin portretləri yaradılıb. Müəllifin ad çəkmədən son dərəcə səciyyəvi cizgilərlə rəsm etdiyi bu portretlər özlərinin, eləcə də Əhməd Ağaoğlunun həyatının, mübarizə və ideallarının bir sıra xüsusiyyət və keyfiyyətlərini aşkara çıxarır.

Səməd AĞAOĞLU

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Öz sözləri ilə desək, onu “dilsiz bir kin daim qovalayırdı”. O halda boş şeylərə görə insanları dar ağacına göndərən Ankara İstiqlal Məhkəməsinin “ruh və xarakter etibarı ilə hər nə qədər filan və filan şəxslərə yaxın olsa da, ruhunun və qəlbinin dərinliyində hər nə qədər Qaziyə düşmənçilik duyğusu yatsa da, Qaziyə sui-qəsdə qədər davam edən fəaliyyətlərdə o vaxt Çorumda yaşaması səbəbindən barmağının olmadığı” məntiqinə əsaslanıb çıxarılan bəraət qərarı, təbii ki, bu “fağır kinin” təzahürü ola bilməzdi.

Çoruma dönmədən öncə, o da İstiqlal Məhkəməsinin çəngindən qurtaran əski ittihadçılar kimi ananın “isti şorbasını” və “Azəri plo-vunu” yemək üçün Keçiörendəki evimizə gəlmişdi. Birinci Dünya hərbinin dimdik yeriyən, başı göylərdən aşağı enməyən ədib-qəzetçisi, bir sözü iki olmayan qürurlu siyasətçisi indi az danışan, çox düşünən, təvazökar insana çevrilmişdi. Siyasətə nifrət etdiyini, bundan sonra özünü yalnız ədəbiyyata, elmə, sənətə verməyə israrlı olduğunu söyləyirdi.

Onun sakitcə bir kənara çəkilib gözləmək dövrü Atatürkün ölümünə qədər çəkdi. Həmin tarixdən sonra isə qələmi, vücudu və iri, gur saçlı başı ilə yenidən siyasi həyatın mərkəzinə atıldı, böyük həyəcan, sevinc və səadət içərisində qəzetini artıq üçüncü dəfə çıxarmağa başladı. İndi ölkə tarixində qaranlıq bir dövrün başa çatdığını hər kəsə az qala bağırabağır amladırdı.

Nə qədər qəribədir ki, onu qovalayan “dilsiz kinin” bəzi qurbanları Atatürk öləndə böyük öndərin yerinə atamın sürgün illərində türk aydınının dilində və qələmində əfsanəyə çevrilən qəzetçi dostunu keçirməyi belə düşünmüşdülər! Bu insanlar az zaman sonra onun təqiblərindən fəryad etdiyi “dilsiz kinin” hər tərəfdə yenidən üzə çıxdığını görəndə sadəcə dəliyə dönməklə qalmadılar. Həm də usta qəzetçinin İstiqlal Məhkəməsi dövrünün bütün məsuliyyətini - təhdidləri, qorxuları, edamları, dar ağacları, zopaları ilə birlikdə öləninin (Atatürk nəzərdə tutulur - V.Q.) çiyinlərinə yükləməyə çalışdığını hey-rətlə seyr etdilər.

Çorumdakı sürgün həyatını bitirib İstanbula döndüyü zaman bir daha siyasətə baş qoşmamaq, bütün ömrünü sənətə, elmə, fikrə bağlamaq haqda səmimi bir qərar vermişdi. Lakin bu məşğuliyyətlər həyatını istədiyi şəkildə təmin etmək imkanı yaratmırdılar. Halbuki ayaqda qalması, yaşaması lazım idi. Həm də həyatının bəzi qısamüddətli dövrlərini istisna etmək şərti ilə həmişə yaxşı yaşamışdı. O halda ilk öncə kimsəyə möhtac olmadan güzəranını qurmali, sonra əski rahat, firavan günlərinə bəlli ölçüdə yaxın həyat şərtlərini təmin edəcək başqa iş tapmalı idi. Bu işin yalnız ticarət ola biləcəyini düşündü. Bir yandan artıq qərar verdiyi ticarətin ardına düşərkən, o biri tərəfdən də həqiqətən mühüm sayıla biləcək bir fəaliyyətə başladı.

Malta və Çorumda Qərbin bir sıra böyük filosoflarının, sənətkarlarının, romançı və tarixçilərinin əsərlərini ala-tələsik, qələminin şöhrətinə əsla yaraşmayan tərzdə, çoxlu dil və mənə yanlışlıqları ilə türkçəyə çevirmişdi. Bunları “Oğlumun kitabxanası” ümumi adı altında seriya kimi nəşr edəcək, həm də həftəlik, yaxud aylıq bir dərgi çıxaraçaqdı. Təzadlar adamı bu dəfə də bir az həzin, bir az gülünc ziddiyyətlər arasına düşmüşdü.

“Oğlumun kitabxanası” başdan-başa azad fikirlər təbliğ edən əsərlərdən ibarət olduğu, “Fikir hərəkatları”¹ dərgisi insan hüriyyətinə qarşı çıxan bütün məzhəblərlə mübarizə bayrağı qaldırdığı halda, bu nəşrlərin sahibi kommunist dövlətin (keçmiş SSRİ nəzərdə tutulur - V.Q.) İstanbuldakı ticarət nümayəndəliyinə bənzəyən bir büro tapıb Rusiya ilə ticarətə girdi.

“Fikir hərəkatları” məcmuəsinin nəşrinə başlayarkən əlində bu işə kifayət edəcək miqdarda parası yox idi. Yardımına yetişəcək insan, əski dost axtararkən ağına atam gəlmişdi. Əgər belə bir məsələ ilə bağlı atama ağız açmağı mümkün saymışdasa, deməli, keçmiş illərin xatirələri yaddaşından yerli-dibli silinmişdi. Deməli, Maltada sağlam gözüünü xilas etmək üçün zəruri cərrahiyyə əməliyyatının xərcini borc kimi istəyən bir fikir və tale dostuna o zaman verdiyi cavabı tamamilə yaddan çıxarmışdı.

Atam dostuna xatirəsindən silinən bu əski hekayəni xatırlatmışdı. “Oğlumun kitabxanası” seriyasını təsis edərkən qəlbində acı hisslər vardı. Türkcəyə çevirdiyi kitablara bu ümumi başlığı hissiyyatlı bir ata kimi düşünmüşdü. Məktəb yoldaşım olan oğlu ana-dangəlmə xəstə idi. Üstəlik, xanımı da, qızı da xəstə idilər. Əsəbi, hikkəli, təzadlarla dolu bir insan indi çox ehtiyac duyduğu yumşaq, hüzür, şəfqət imkanlarından beləcə məhrum olmuşdu. Allah onun iztirab atəşi ilə qovrulan evinə bir mələk göndərməsəydi, həyatının son illəri, bəlkə də bütövlükdə başqa şərtlər altında keçərdi. Bu mələk gəlini – oğlunun xanımı idi.

Atamın dostunun arvadı bu gənc xanımın qollarında öldü. Oğlu eyni qolların üstündə dünyaya gözlərini qapadı. Özü yenə də eyni qucaqda həyata vida edib axirət evinə köçdü.

İnsan ruhunun anlaşılması çox çətindir, hətta imkansız təcəlliləri olur. Bu qəlbin ən dərin qatlarında baş verən elə hesablaşmalar, elə çalxantılar, daşqın və tufanlar var ki, bunları hətta hiss etsəniz də, rənglərinin tamlığı, parıltılarının əlvanlığı ilə anlada bilməyəcəksiniz.

O dərinliklərdə cərəyan edənlər, olub bitənlər bəzən bir hərəkət, bir baxış, gah bir fəryad, bir fədakarlıqla – sözün qıssası, böyük, ya da kiçik hansısa hadisə ilə bağlı şəkildə gün işığına çıxır, nəzər-diqqəti çəkir. Atatürkün ölümündən sonra atamın qəzetçi dostunun Cümhuriyyət Xalq Partiyası və İsmət Paşanın ən atəşin tərəfdarına çevrilməsini yalnız ruhundakı təzad mayası ilə izah etmək doğru olmazdı. Çünki onun həyatını məhz belə bir keyfiyyətdə başa vurma-sında təzadın ana şərti sayılan düşüncəsizliyin tamamilə əksi olan bir hal nəzərə çarpmaqdadır. Atamın dostu sırf gündəlik çəkişmələrə cavab kimi yazdığı bir neçə məqalə ilə zaman-zaman qarşısına qoyulan suala zahirdə guya aydınlıq gətirmişdi.

Əslində isə həmin sualı başından eləməklə işini bitmiş saymışdı. Mən baş vəkil yardımçılığından (Baş nazir müavinliyindən – V.Q.) istefa etməzdən az öncə Ankarada mətbuat təmsilçilərinə verdiyim kokteylə onu da dəvət etmişdim. Çəkilib bir küncdə oturdum. Yazılarında mənə əslində bir çox səbəblərlə istifadəsinə müsaidə duyulmayan elə ifadələrlə hücum etmişdi ki, bizi birlikdə görən fotoqraflar dərhal ətrafımızı sardılar. Ona “İndi sizinlə nədən danışdığımızla maraqlanırlar, - dedim. - Onlara dostunuz olmuş atam haqqında xatirələrinizi bölüşdüyünüzü deyəcəyəm”.

Gülərək cavab verdi: “Belə hazır cavablıqda sizinlə ayaqlaşmaq imkanında deyiləm”. Qəzetçilər gedəndən sonra “İndiyədək çöza bilmədiyim bir müəmma var, - dedim. – Təsəvvür edin ki, sualı mən yox, atam verir. Xalq Partiyasını, üstəlik İsmət Paşanı belə canıddən necə müdafiə edə bilərsiniz?”

Qolumdan yapışib üzümə baxdı: “Səməd, - dedi, - mən də sənə yox, atana cavab verirəm. Bax indi, intiqamımı bu yolla alıram”.

Demək istəyirdi ki, bir zamanlar onu tapdalayıb keçənlər, əzib bir tərəfə atmaq istəyənlər indi məsləhətinə, yardımına möhtac qalıblar. Sağlığında ikimizin arasında olan bu söhbəti açıqlaya bilməzdim. İndi tarixin malıdır, olduğu kimi yazmağım gərəkdir.

Amma bu intiqamı kimdən aldı? Bir vaxtlar İstiqlal Məhkəməsinin önündə “Məni dilsiz bir kin təqib edir” – deyə işarə vurduğu kimsədənmidi? Halbuki daha sonra həmin o kimsə üçün “Türk millətinin qismətinə düşən ən böyük tale” - dediyi zaman yenə də özü öz yalanını çıxarmışdımı? O səssiz kinin daimi təqiblərinə bu sözlərlə haqq qazandırmışdımı?

Atatürkün ölümündən sonra Böyük Millət Məclisinin üzvləri sırasındayə yer aldı. Lakin düz 1950-ci ilə qədər yenə də eynən Birinci Dünya hərbində, ittihadçılar zamanında olduğu kimi onu Məclisdə və Türkiyədə çox az gördülər. Hətta on ildən artıq sürən millət vəkilliyi dövründə bir dəfə də olsun seçildiyi bölgəyə baş çəkmədiyini deyənlər kifayət qədərdir.

14 may, 1950-ci il seçimlərində atamın dostu bu dəfə Ankaradadır. Qələminə ehtiyac duyulub. “Ulus”² qəzetinin baş redaktoru olacaq, Xalq Partiyasını və onun şefini müdafiə edəcək.

Etiraf etməliyəm ki, qələmi yenə kəskin, üslubu cəlbədic, dili acı və zəhərli idi. Əgər bir yazı-poza adamına qələminə görə yaş verilsəydi, atamın dostu otuz yaşında sayıla bilərdi.

Uzun iqtidar illərinin gətirdiyi alış-qanlıq, özünə güvənmək və qürurlu davranmaqla – bir sözlə, istənilən yolla yenə əllərindəkini qoruyub saxlayacaqlarını düşünənlər, aralarında baş redaktor da olmaqla, 1950-ci il seçimlərinin nəticələri qarşısında heyrdəndən özlərini itir-dilər. Elə bil yazmaq və danışmaq qabiliyyətləri də kürsüləri ilə birlikdə qeyb olmuşdu. Yalnız atamın bu dostu iyirmi yeddi ilin içindən yıxılardura, dar ağaclarının kölgəsi, həbsxanaların nəm, rütubətli divarları, sürgün günlərinin məlal və hüzür dolu açıqlamalarının ardından yolunu davam etdirməkdə idi.

Yəqin ki, bu səbəbdən də şaşır-mamışdı. Bəlkə mənə də söylədiyi kimi, indi Allah ona xatirələri kön-lünü qaraldan keçmişin intiqamını (bir zamanlar inkar olunan, lağ hədəfinə çevrilən qələminin intiqamını!), zülmünə uğradığı partiyayı, insanları, hətta tək bir şəxsi müdafiə vasitəsi ilə almaq imkanını ota etmişdi?!

1950-ci il seçimlərindən sonra bir neçə ay davam edən silsilə yazıları ilə Cümhuriyyət Xalq Partiyasına müxalifətdə tuta biləcəyi yolu məhz onun göstərdiyini deyə bilərəm. Bu, fəaliyyətinin ilk günündən başlayaraq yeni iqtidarın gördüyü və görəcəyi bütün işləri bəyənməmək, qaralayıb gözədən salmaq, rədd və inkar etmək yolu idi.

Müxalifət qatarını fikir, ideya baxımından relslər üzərinə qoyandan sonra sanki heç bir şey baş verməyibmiş kimi, seçimlərdən öncə təyin edildiyi “Fələstin Mühtəlit Komissiyasındakı” üzvlük vəzifəsini Demokrat Partiyası hökumətindən istəməkdən də çəkinmədi. Həm də almağa müvəffəq oldu və bundan sonra bir müddət səhnədən uzaqlaşdı. Lakin sakitlik dövrü çox qısa sürdü. Atamın dostunun həmin vəzifədə saxlanması nə Demokrat Partiyası iqtidarının, nə də Xalq Partiyası müxalifətinin işinə yaradı. O da vəziyyəti belə görüb artıq həyatının son gününə qədər mübarizəsini davam etdirmək üçün məmləkətə döndü.

Qələmi yenə kəskin, iynəli idi. Yalnız bu dəfə artıq həmin qələmin ucundan kağızlara tökülən sətirlərdə kobudluq, saymazyanalıq da gözə çarpırdı. Belə kobudluq zaman-zaman söyüşlərə, açıq təhqirlərə varacaq dərəcədə genişlənmişdi.

¹ “Fikir hərəkatları” - 1933-1940-cı illərdə Ankarada nəşr olunan həftəlik ictimai-siyasi dərgi.

² “Ulus” - 1920-ci ildən etibarən Türkiyədə nəşr olunan həftəlik qəzet.

Davamı gələn sayımızda

Tərcümə edən:
Vilayət QULİYEV, professor